नं. ५२३६/क. ५२३८/ख ५२३९/ग.

पुस्त. नाम.
क. नारदी शिक्षा.
ख. गौतमी "
ग. लोमशी शिक्षा

कर्तृ नाम. × ×

पत्र सं. ३० सम्पू. १

विषय वेदाङ्गानि.

क नारदीशिक्षा १५

ख गौतमीशिक्षा ४

ग लोमशीशिक्षा ६

५२३७ — ५२३९

5237 to 5239

F. = 30.

Complete.

[redacted]

॥ याज्ञिक सर्वलासूनोर्ईव कत्स्वेदं पुस्तकं शिक्षा ३ पत्र ३० ॥

शिक्षा नारदा गौतम मा। लोमशा पत्र ३०

या। देवव्रतमविभागे पत्र ४०

क्रो

४२०

ॐनमः श्रीसामवेदायनमः ॥ अथातःस्वरशास्त्राणांसर्वेषांवेदनिश्चयं । उच्चनीचविशेषाद्धि
स्वरान्यत्वंप्रवर्त्तते ॥१॥ आर्चिकंगाथिकंचैवसामिकंचस्वरांतरं । कृतांतेस्वरशास्त्राणांप्र
योक्तव्यंविशेषतः ॥२॥ एकांतरःस्वरोह्यृक्षुगाथासुद्व्यंतरःस्वरः ॥ सामसुत्र्यंतरंविद्यादे
तावत्स्वरतोंतरं ॥३॥ ऋक्सामयजुरंगानियेयज्ञेषुप्रयुंज्यते । अविज्ञानाद्धिशास्त्राणां
तेषांभवतिविस्वरः ॥४॥ मंत्रोहीनःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह ॥ सवाग्व
ज्रोयजमानंहिनस्तियथेंद्रशत्रुःस्वरतोपराधात ॥५॥ प्रहीणःस्वरवर्णाभ्यांयोवैमंत्र
ःप्रयुज्यते । यज्ञेषुयजमानस्यरुषत्याशुःप्रजांपशून ॥६॥ उरःकंठःशिरश्चैवस्थाना ।

नित्रीणिवाङ्मये।सवनान्याङ्करेतानिसामवाप्यर्धतोंतरं॥७॥उरःसप्तविचार॰
स्यात्तथाकंठस्तथाशिरः।नचसप्तोरमिव्यक्तास्तथाप्रावचनोविधिः॥८॥कठकालापवृत्ते
षुतैत्तिरीयाह्वरकेषुच।ऋग्वेदेसामवेदेचवक्तव्यःप्रथमःस्वरः॥९॥ऋग्वेदस्तुद्विती
येनतृतीयेनचवर्तते।उच्चमध्यमसंघातःस्वरोभवतिपार्थिव॥१०॥तृतीयप्रथमक्रु
ष्टान्कुर्वंत्याह्वरकाःस्वरान्।द्वितीयाद्यांस्तुमंद्रांतां॰स्तैत्तिरीयाश्चतुरस्वरान्॥११॥
प्रथमश्चद्वितीयश्चतृतीयोथचतुर्थकः॥मंद्रःक्रुष्टोस्यतिस्वारएतान्कुर्वंतिसामगाः॥
१२॥द्वितीयप्रथमावेतौतांडिभाल्लविनां॰स्वरौ।तथाशातपथावेतौस्वरौवाजसनेयि

नारदी
२

2

नां॥१३॥एतेविशेषतःप्रोक्ताःस्वरावैसार्ववैदिकाः॥इत्येतच्चरितंसर्वंस्वराणांसा
ववैदिकमिति॥१४॥खंड१सामवेदेतुवक्ष्यामिस्वराणांचरितंयथा॥अल्पग्रंथंप्रभूता
र्थंश्रव्यंवेदांगमुत्तमं॥१॥तानरागस्वरग्राममूर्छनानांतुलक्षणं॥पवित्रंपावनंपुण्यंना
रदेनप्रकीर्तितं॥२॥शिक्षामाहुर्द्विजातीनामृग्यजुःसामलक्षणं॥नारदीयमशेषेणनि
रुक्तमनुपूर्वशः॥३॥सप्तस्वरास्त्रयोग्राममूर्छनास्त्वेकविंशतिः॥तानाएकोनपंचा
शदित्येतत्स्वरमंडलं॥४॥षड्जश्चऋषभश्चैवगांधारोमध्यमस्तथा॥पंचमोधैवतश्चै २
वनिषादःसप्तमःस्वरः॥५॥षड्जमध्यमगांधारास्त्रयोग्रामाःप्रकीर्तिताः॥भूर्लोकाज्जायतेष ड्जो

न्या
ज्ञोनुवर्लौकाश्चमध्यमः।द्वस्वर्गर्दिन्यत्रगांधारोनारदस्यमतंयथा।स्वररागविशेषेण।
ग्रामरागाइतिस्मृताः।७विं८ज्ञातिर्मध्यमग्रामेषड्जग्रामेचतुर्दश।तानानंचदशोक्षंति
गांधारग्राममाश्रितान्॥८नंदीविशालासुमुखीचित्राचित्रवतीसुखा।बलायाश्चाथवि
ज्ञेयादेवाना८सप्तमूर्छनाः९आप्यायिनीविश्वभृताचंद्राहेमाकपर्दिनी।मैत्रीबार्हतीचै
वपितृणांसप्तमूर्छनाः॥१०॥षड्जेतूत्तरमंद्रास्यादृषभेचाभिरुद्गता।अश्वक्रांतातुगांधा
रेतृतीयामूर्छनास्मृताः॥११मध्यमेखलुसौवीराहृष्यकापंचमेस्वरे।धैवतेचापिविज्ञे
यामूर्छनातूत्तरायता।१२निषादेइजनींविद्यादृषीणांसप्तमूर्छनाः।उपजीवंतिगंध

नारदी
३

वीदेवानांसप्तमूर्छनाः॥२३पितॄणांमूर्छनाःसप्ततथायक्षानसंज्ञाय॥ऋषीणांमूर्छ
नाःसप्तयास्त्विमालौकिकास्मृताः॥२४षड्जःप्रीणातिवैदेवानृषीन्प्रीणातिचर्षभः॥पितॄ
न्प्रीणातिगांधारोगंधर्वान्मध्यमस्वरः॥२५देवान्पितॄनृषींश्चैवस्वरःप्रीणातिपंचमः॥य
क्षान्निषादःप्रीणातिभूतग्रामंचधैवतः॥इति॥२६खंड४गानस्यतुदशविधागुणवृत्तिस्त
थारक्तंपूर्णमलंकृतंप्रसन्नंव्यक्तंविकृष्टंश्लक्ष्णंसमंसुकुमारंमधुरमितिगुणाः॥तत्र
रक्तंनामवेणुवीणास्वराणामेकीभावोरक्तमित्युच्यते॥पूर्णंनामस्वरश्रुतिपूरणाच्छंदः
पादाक्षरसंयोगात्पूर्णमित्युच्यते॥अलंकृतंनामोरसिशिरसिकंठयुक्तमित्यलंकृ ३

तं।प्रसन्नंनामाबगतागतागमूदनिर्विशंकंप्रसन्नमित्युच्यते।व्यक्तंनामपदपदार्थप्रकृति
विकारागमलोपकृत्तद्धितसमासधातुनिपातोपसर्गस्वरलिंगवृत्तिवार्त्तिकविभक्त्यर्थव
चनानांसम्यगुपपादनेव्यक्तमित्युच्यते।विक्रुष्टंनामोच्चैरुच्चारितंव्यक्तपदाक्षरमितिवि
क्रुष्टं।श्लक्ष्णंनामाद्रुतमविलंबितमुच्चनीचप्लुतसमाहारंहेलतालोपनयादिभिरु
पपादनाभिःश्लक्ष्णमित्युच्यते।समंनामाबापनिर्वापप्रदेशप्रत्यंतरस्थानानांसमास
ःसममित्युच्यते।सुकुमारंनाममृदुपदवर्णस्वरकुहरणायुक्तंसुकुमारमित्युच्यते।
मधुरंनामस्वरलावोपनीतललितपदाक्षरगुणसमृद्धंमधुरमित्युच्यते।एवमेतेदश।

त्रिंशैणेर्षुक्रमगानंसवतिसंवंतिच्चात्रस्लोकाः॥शंकितंभीतमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकं
॥काकस्वरंशिरसिगंतंतथास्थानविवर्जितं॥१विस्वरंविरसंचैवविश्लिष्टंविषमाहतं।
व्याकुलंतालहीनंचगीतिदोषाश्चतुर्दश॥२आचार्याःसममिछंतिपदच्छेदंतुपंडिताःस्त्रि
योमधुरमिछंतिविक्रुष्टमितरेजनाः॥३॥खंडा३पद्मपत्रंप्रभःषड्जऋषभःशुकपिंजर
ःकनकाभस्तुगांधारोमध्यमःकुंदसप्रभः॥४॥पंचमस्तुभवेत्कृष्णःपीतकंधैवतंविदुः॥
निषादःसर्ववर्णस्स्यादित्येताःस्वरवर्णताः॥५॥पंचमोमध्यमःषड्जइत्येतेब्राह्मणाःस्मृता
ःऋषभोधैवतश्चापीत्येतौक्षत्रियावुभौ॥६गांधारश्चनिषादश्चवैश्यावर्द्धेनवैस्मृतौ।

स्डत्वं विद्धि वार्द्धनपतितत्त्वात्रमः ८ ज्ञायः॥ ६ ऋषभो न्यितषड्जः तो धैवतसहितश्च पंच
मो यत्र। निपतति मध्यमरागे स निषादं षाडवं विद्यात्॥ पयद्विपंचमो विरमते गांधारस्थां
रातस्वरो भवति। ऋषभो निषादसहितस्तं पंचममीदृशं विद्यात्॥ ६ गांधारस्याधिपत्येन नि
ग्र ४ षादस्य गतागतैः। धैवतस्य च दौर्बल्यान्मध्यमग्राममुच्यते॥ ७ ईषत्स्पृष्टो निषादस्तु गां
धारस्याधिको भवेत्। धैवतः कंपितो यत्र षड्जग्रामं तु निर्दिशेत्॥ ८ अंतरः स्वरसंयुक्ता।
काकलिर्यत्र दृश्यते। तं तु साधारितं विद्यात् पंचमस्थं तु कैशिकं॥ ९॥ कैशिकं भावयि
त्वा तु स्वरैः सर्वैः समंततः। यस्मात्तु मध्यमे न्यासस्तस्मात्कैशिकमध्यमः॥ १०॥ काक

लिर्दृश्यते यत्र प्राधान्यं पंचमस्य तु। कश्यपः कैशिकं प्राह मध्यमग्रामसंभवं॥१४॥गे
तिगेयं विदुः प्राज्ञा धेतिकारुप्रवादनं। वेतिवाद्यस्य संज्ञेयं गांधर्वस्य विरोचनमिति।
॥१५॥खंडः४॥ यः सामगानां प्रथमः स वेणोर्मध्यमः स्वरः। यो द्वितीयः स गांधारस्तृतीय
स्त्वृषभः स्मृतः॥१॥ चतुर्थः षड्ज इत्याहुः पंचमो धैवतो भवेत्। षष्ठो निषादो विज्ञेयः सप्त
मः पंचमः स्मृतः॥२॥ षड्जं वदति मयूरो गावो रंभंति चर्षभं। अजाविके तु गांधारं क्रौंचो वद
ति मध्यमं॥३॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो वक्ति पंचमं। अश्वस्तु धैवतं वक्ति निषादं व
क्ति कुंजरः॥४॥ कंठादुत्तिष्ठते षड्जः शिरसस्त्वृषभः स्मृतः। गांधारस्त्वनुनासिक्या उरसो

मध्यमः स्वरः ॥५॥ उरसः शिरसः कंठादुत्थितः पंचमः स्वरः ॥ ललाटाद्धैवतं विद्यात्निषा
दं सर्वसंधिजं ॥६॥ नासां कंठमुरस्तालुजिह्वादंतांश्च संश्रितः ॥ षड्भिः संजायते यस्मा
त्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः ॥७॥ वायुः समुत्थितो नाभेः कंठशीर्षसमाहतः ॥ नर्दत्यृषभवद्य
स्मात्तस्मादृषभ उच्यते ॥८॥ वायुः समुत्थितो नाभेः कंठशीर्षसमाहतः ॥ नासां गंधवहः
पुण्यो गांधारस्तेन हेतुना ॥९॥ वायुः समुत्थितो नाभेरुरोहृदि समाहतः ॥ नाभिं प्राप्तो म ६
हानादो मध्यमत्वं समश्नुते ॥१०॥ वायुः समुत्थितो नाभेरुरोहृत्कंठशिरोहतः ॥ पंचस्थानो
त्थितस्यास्य पंचमत्वं विधीयते ॥११॥ धैवतं च निषादं च वर्जयित्वा स्वरद्वयं ॥ शेषान्पंच

स्वराऽस्त्वन्यान्पंचस्थानोत्थितान्विदुः॥२२ पंचस्थानस्थितत्वेनसर्वस्थानानिधार्यता।अ
ग्निगीतःस्वरःषड्जऋषभोब्राह्मणोच्यते।सोमेनगीतोगांधारोविष्णुनामध्यमःस्वरः॥२३
॥पंचमस्तुस्वरोगीतोनारदेनमहात्मना।धैवतश्चनिषादश्चगीतौतुंबुरुणास्वरौ।२४ आद्य
स्यदैवतंब्रह्माषड्जस्याप्युच्यतेबुधैः।तीक्ष्ण[illegible]दीप्तिप्रकाशत्वादृषभस्यहुताशनः॥२
५।गावःप्रगीतेतुष्यंतिगांधारस्तेनहेतुना।श्रुत्वाचैवोपतिष्ठंतिसौरभेयानसंशयः॥२६
॥सोमस्तुपंचमस्यापिदैवतंब्रह्मराट्स्मृतं।निक्रामोयस्यहृद्धिश्चग्राममासाद्यसो
मवत॥२७॥अतिसंधीयतेयस्मादेतान्पूर्वोत्थितान्स्वरान्।तस्मादस्यस्वरस्यापिधैव

नवं विधीयते ॥२८॥ निषीदंति स्वरा यस्मान्निषादस्तेन हेतुना ॥ सर्वांश्चाभिभवत्येष यदादि
त्योस्य दैवतमिति ॥२९॥ खंड ५ दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे गानजातिषु ॥ सामिकी गात्रवीणा
तु तस्याः शृणुत लक्षणं ॥१॥ गात्रवीणा तु सा प्रोक्ता यस्यां गायंति सामगाः ॥ स्वरव्यंजनसंयु
क्ता अंगुल्यंगुष्ठरंजिता ॥२॥ हस्तौ तु संयुतौ धार्यौ जानुभ्यामुपरिस्थितौ । गुरोरनुकृतिं कुर्या ३५
द्यथाज्ञानमतिर्भवेत् ॥३॥ प्रणवं प्राक्प्रयुंजीत व्याहृतीस्तदनंतरं । सावित्रीं चानुवचनं त
तो वेदं समारभेत् ॥४॥ प्रसार्य चांगुलीः सर्वा रोपयेत्स्वरमंडलं । न चांगुलीभिरंगुष्ठमं
गुष्ठेनांगुलीः स्पृशेत्तु । पविरलानांगुलीः कुर्यान्मूले चैनां न संस्पृशेत्तु । अंगुष्ठाग्रेण ता

नारदी
७

नित्यंमध्यमेपर्वणिस्थितोक्ष॥६॥मात्राद्विमात्रह्रस्वानांविनागार्थंविनागवित्॥अंगुलीभिर्ने
द्विमात्रंतुपराणेःमध्यस्यदर्शयेत्॥७॥त्रिरेखायत्रदृश्येतसंधिंतत्रविनिर्दिशेत्॥सपर्व
इतिविज्ञेयःशेषमंतरमंतरं॥८॥यवांतरंतुयःसामस्पृष्ट्वाकुर्यान्निरंतरं।स्वरान्मध्यमप
र्वस्थस्तुनिविष्टांनिवेशयेत्॥९॥नचात्रकंपयेत्किंचिदंगस्यावयवंबुधः॥अधस्तनंस्पृष्ट्वा
न्यस्यहस्तमास्तेयथाक्रमं॥१०॥अत्रमध्येयथाविद्युद्दृश्यतेमणिसूत्रवत्॥षष्ठेदोवि
स्त्रीनांयथाबालेषुकर्तरिः॥११॥कूर्मोगानीवसंहृत्यचेष्टांदृष्टिंदिशामनः॥स्वस्थप्रशां रुषि. ७
तोनिर्भीतोवर्णानुच्चारयेत्बुधः॥१२॥नासिकायास्तुपूर्वेणहस्तंगोकर्णवद्धरेत्॥निवे॰

उपदृष्टिं हस्ताग्रे शास्त्रार्थमनुचिंतयन् ॥२३॥ समम्प्रुच्चारयेद्वाक्यँ हस्तेनच मुखेनवाय
थैवोच्चारयेद्वर्णांस्तथैवैनां समापयेत् ॥२४॥ नात्याहन्यान्न निर्हण्यान्न प्रगायेन्न कंपये
त् । समं सामानि गायेत व्योम्नि श्येनगतिर्यथा ॥२५॥ यथा प्सुचरतां मार्गो मीनानां नोपल
भ्यते । आकाशे वा विहंगानां तद्वत्स्वरगता श्रुतिः ॥२६॥ यथा दधिनि सर्पिःस्यात् काष्ठस्थो
वा यथानलः । प्रयत्नेनोपलभ्येत तद्वत्स्वरगता श्रुतिः ॥२७॥ स्वरात्स्वरं संक्रामँस्तु स्वर
संधिमनुल्बणं । अविछिन्नं समं कुर्यात्सूक्ष्मं छायातपोपमं ॥२८॥ अनागतमतिक्रांतं वि
छिन्नं विषमाहतं । तदेवं तमसि स्थितं तं स्ववर्जयेत्कर्षणं बुधः ॥२९॥ स्वरस्थानाच्च्युतो यस्तु स्व

स्थानमतिवर्त्तते। विस्वरं सामगा ब्रूयुर्विरक्तमिति वाणिनः॥ १०॥ अन्यासामर्थे द्रुतां वृत्तिं
योगार्थे तु मध्यमां॥ शिष्याणामुपदेशार्थे कुर्याद्वृत्तिं विलंबितां॥ ११॥ गृहीतग्रंथ एवं तु ग्रंथो।
च्चारणं शिक्षकानां हस्तेनाध्यापयेच्छिष्यान् शिक्षेण विधिना द्विजः॥ १२॥ खंडद्यः क्रुष्टस्य मूर्द्ध
नि स्थानं ललाटे प्रथमस्य तु। भ्रुवोर्मध्ये द्वितीयस्य तृतीयस्य तु कर्णयोः॥ १कंठस्थानं चतु
र्थस्य मंद्रस्योरसि त्विष्यते। अतिस्वारस्य नीचस्य हृदि स्थानं विधीयते॥ १॥ अंगुष्ठस्योत्तमे
ऽक्रुष्टोऽंगुष्ठे प्रथमः स्वरः। प्रदेशिन्यां तु गांधार ऋषभस्तदनंतरं॥ १ अनामिकायां षड्जस्तु
कनिष्ठायां च धैवतः॥ तस्याधस्ताच्च योन्यास्तु निषादं तत्र निर्दिशेत्॥ ४॥ अपर्वत्वादसंज्ञ ६

द्वादश्ययवाश्वनित्यशः॥मंड्रोद्वितुद्वित्ततस्तुपरिस्वारइतिस्मृतः॥५॥क्रुष्टेनदेवाजीवंति
प्रथमेनतुमानवाः॥पशवस्तुद्वितीयेनगंधर्वाप्सरसस्वतृ॥६॥अंडजाःपितरश्चैवचतु
र्थःस्वरजीविनः॥मंद्रंवैचोपजीवंतिपिशाचासुरराक्षसाः॥७॥अतिस्वारेणनीचेनजंग
स्थावरंजंगमं॥सर्वाणिखलुभूतानिधार्यंतेसामिकैःस्वरैः॥८॥दीप्तायताकरुणानां॥
मृदुमध्यमयोस्तथाश्रुतीनांयोविशेषज्ञोनसआचार्यउच्यते॥९॥दीप्तांमंद्रेद्वितीये
चप्रचतुर्थेतथैवच॥अतिस्वारेतृतीयेचक्रुष्टेतुकरणाश्रुतिः॥१०॥श्रुतयोन्याद्वितीय
स्यमृदुमध्यायताःस्मृताः॥तासामपितुवक्ष्यामिलक्षणानिपृथक्पृथक्॥११॥आयता॥

वंत्वेतन्नाभेमृदुत्वंतुविपर्यये।स्वेस्वरेमध्यमावंतुतस्मीन्नप्रयोजयेत्॥१२॥द्वितीये।
विरतायांतुक्रुष्टस्यपरतोन्नवेत्॥दीप्तांतांतुविजानीयात्प्रथमेनमृदुस्मृता॥१३॥अ
त्रैवविरतायांतुचतुर्थेनप्रवर्त्तते।तथामंद्रेत्ववेदीप्तासाम्नश्चैवसमापने॥१४॥नावि
रतेश्रुतिंकुर्यात्स्वरयोर्नापिचांतरे।नचह्रस्वेचदीर्घेचनचापिप्लुतसंज्ञिके॥१५॥
द्विविधागतिःपदांतस्थितसंधिःसहोष्मलिः॥पंचस्वेतेषुस्थानेषुविज्ञेयंप्लुतसंज्ञिकं
॥१६॥स्वरांतराविरतानिह्रस्वदीर्घप्लुतानिच।श्रुतिस्थानेषशेषाणिश्रुतिवत्स्वरतोन ९
वेत्॥१७॥दीप्तासुदात्तेजानीयाद्दीप्तांचस्वरितेविदुः।अनुदात्तेमृदुर्ज्ञेयागांधर्वास्तु।

तिसंपदं॥१८॥उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितप्रचिते तथा। निघातश्चेति विज्ञेयः स्वरभेद
स्तु पंचधा॥१९॥ खंड॥७॥ अतऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि आर्चिकस्य स्वरत्रयं। उदात्तश्चानुदात्तश्च
तृतीयः स्वरितः स्वरः॥१॥ यएवोदात्त इत्युक्तः स एव स्वरितात्परः। प्रचयः प्रोच्यते त
ज्ज्ञैर्नचात्रान्यस्वरांतरं॥२॥ उदात्तस्वरयत्मध्ये स्वा [illegible] ॥ [illegible] ति॥ तच्च स्वारंस्वा
रसंज्ञार्थं [illegible] नंतिरी [illegible] ॥ [illegible] उदात्ते निषादगांधारावनुदात्ते॥४॥ वर्णस्वाराः तीतः
स्वारः स्वरितो द्विविधः स्मृतः। मात्रिको वर्णएव तु दीर्घस्तु स्वरितादनु॥३॥ सत्तसमत्त वि
ज्ञेयः स्वारः प्रत्ययदर्शनात्॥ पदेन तु समविज्ञेयो नवेद्यो यत्र याहृत्वा॥४॥ सत्तेस्वा

नादीर
२०

रान्युक्तुं जातलक्षणम्ऽ श्रवणं प्रति ॥ आचार्यैर्विहितऽ शास्त्रं पुत्रशिष्यहितैषिभिः ॥ ५ ॥
उच्चादुच्चतरं नास्ति नीचान्नीचतरं यथा ॥ विस्वर्ये स्वारसंज्ञायां किऽ स्थानं स्वारमुच्यते ॥
द्या उच्चनीचस्य यन्मध्ये साधारणमिति श्रुतिः ॥ तऽ स्वारँ स्वारसंज्ञायां प्रतिजानंति शैक्ष
काः ॥ ७ ॥ उदात्ते निषादगांधारावनुदात्त ऋषभधैवतौ स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जपंचमम
माः ॥ ८ ॥ यत्र करवपराञ्जष्मा जिह्वामूलप्रयोजनाः ॥ नामध्याज्ञापयेन्मात्रां प्रकृत्यै
वतु साकला ॥ ९ ॥ जात्यः क्षैप्रोभिनिहितस्तैरव्यंजनपदवृत्ता तिरो विरामः प्रश्लिष्टः पा
दवृत्तश्च सप्तमः ॥ १० ॥ स्वराणामष्टमेतेषां पृथग्वक्ष्यामि लक्षणं ॥ उद्दिष्टानां यथान्या २०

यत्रोदाहरणमेव च ॥ २१ ॥ इति प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥ खंड ८ ॥ सयकारः २८ः समं वाघस्वरं ।
स्वरितं न वेत् ॥ नचोदात्तं परस्तस्य ज्ञात्या स्वारः प्रउच्यते ॥ २२ ॥ उवर्णोयदोदात्ताद्वापद्ये
तेयवौक्कचित् ॥ अनुदात्ते परत्वाये नित्यं विद्यात्कैप्रस्यलक्षणं ॥ २ ॥ एतेआम्याम्नुदात्त
न्यामकारो रेफितश्वयः ॥ अकारं यत्र लुप्यंति तमलिनिहितं विदुः ॥ ३ ॥ उदात्तस्वं यि
क्किंचित्तछंदसि स्वरितं न वेत् ॥ एष सर्व बङ्कस्वारस्तैरव्यंजनउच्यते ॥ ४ ॥ अवग्रहा
रं यत्र स्वरितः स्यादनंतरं ॥ तिरोविरामं तं विद्यादुदात्तो यद्यवग्रहं ॥ ५ ॥ इकारं यत्र
पश्येत्कुरिकारेणैव संयुतं । उदात्तमनुदात्तेन प्रश्लिष्टं तं निबोधत ॥ ६ ॥ स्वस्वे स्वरितं

नारदी
११

यत्रविहत्तायत्रसंहिता। एतत्पादांतवृत्तस्यलक्षणंशास्त्रचोदितं॥७॥ जात्यःस्वारःसजा-
त्येनस्वुष्पयेस्वैप्रउच्यते। तेमन्वतास्तिनिहितस्तैरव्यंजनउतये॥८॥ तिरोविरामोविष्क-
भितेप्रश्लिष्टोहींडुगिर्वणः॥ पादवृत्तःकईवेदःस्वाराःसप्तैवमादयः॥९॥ उच्चादेका-
क्षरात्पूर्वोस्वर्यतेयदिह्यक्षरं स्वाराणांजात्यवर्जानामेषाप्रकृतिरुच्यते॥१०॥ चत्वा-
रस्त्वादितःस्वाराःकंपंप्रयांतिशास्त्रतः॥ उदात्तेचैकनीचेवाज्युक्तोऽपिस्तत्रदर्शनं
॥११॥ खंड॥१॥ इकारांतेपदेपूर्वेउकारेपरतस्थिते। ह्रस्वंकंपंविजानीयान्मेधावी ११
नात्रसंशयः॥१॥ इकारांतेपदेचैवोवाकारस्तुयपरेपदेदीर्घंकंपंविजानीयाच्छ्मश्रू:

ष्विति निदर्शनं ॥२॥ त्रयो दीर्घास्तु विज्ञेया ये च संध्यक्षरेषु वै । मन्यापध्मानदंड्रान्त्यौ शे
षा ह्रस्वाः प्रकीर्तिताः ॥३॥ अनेकानामुदात्तानामनुदात्तः प्रत्ययो यदि । शिवकंप
विजानीयादुदात्तः प्रत्ययो यदि ॥४॥ यत्र द्वि प्रभृतीनि स्युरुदात्तान्यक्षराणि तु । नी
चैर्वोच्चं परं तस्मात्तोदात्तं विदुर्बुधाः ॥ पनरेफे वा हकारे वा द्वित्वं वो जायते क्वचित् । न
च वर्गे द्वितीयेषु न चतुर्थे कदाचन ॥६॥ न चतुर्थे तृतीयेन द्वितीयं प्रथमेन तु ॥ आद्यमं
त्यं च मध्यं च स्वस्वारेणैव पीडयेत् ॥७॥ अनंत्यश्च भवेत्पूर्वो यश्च परतो यदि । तत्र म
ध्येयमस्तित्येवं सवर्णः पूर्ववर्णयोः ॥८॥ वर्गीयाः ऊष्मसु साद्यमं तस्थैवापि संयुतान् ॥ श्रा

नारदी १२

12

ह्रस्वा यमा निवर्तन्ते आदेशिकमिवाध्वगाः ॥९॥ तृतीयस्य चतुर्थस्य चतुर्थादिपरं
पदं द्वौ तृतीयो हकारस्य हकारादिपरं पदं ॥१०॥ अनुस्वारोपध्मस्लानां नकवि।
क्रमते परं । रहपूर्वे संयुक्ते चाप्युत्तरं क्रमते त्तरं ॥११॥ संयोगे यत्र दृश्येत व्यंजनं वि
रते पदे । पूर्वांगमादितः कृत्वा परांगादौ निवेशयेत् ॥१२॥ संयोगे स्वरितं यत्रोद्धात।
पतने यथा । पूर्वांगं तद्धि जानीयाद्येनारेत्वस्त्वपरांगं ॥१३॥ संयोगात्तु परः स्वर्यपरं।
संयोगनाय [illegible] कं । संयुक्तस्य तु वर्णस्य पातः स्वरं पूर्वमक्षरं ॥१४॥ अनुस्वाराः पदांतस्थ १२
क्रमजं प्रत्यये स्वके । स्वरलक्तिस्तथा रेफः सर्वं पूर्वांगमुच्यते ॥१५॥ पादादौ च पदा।

दीर्घसंयोगावयद्देष्ववा॥यशाह्वइतिविज्ञेयोयोन्यःसयइतिस्मृतः॥२६॥पदादावप्य
विच्छेदेसंयोगांतेचतिष्ठतां॥वर्जयित्वारहौयाणामयादेशःप्रदृश्यते॥२७॥स्वसंयु
क्तोयुरुर्ज्ञेयःसान्तस्थाराग्निमस्फुटः॥अणुरेषोद्वगोवापिद्युगत्मादिरविस्फुटः॥२
८खंडः॥२९॥यदुदात्तमुदात्तंतद्यत्स्वरितंतत्पदेत्नवतिनीचंयन्नीचंनीचमेवतद्यत्स्वच
यस्थंतदपिनीचं॥३०॥अयमग्निंस्तुतोमित्रमिदंवयमयावहा॥त्रियंहृतंहृतंत्वित्तम
तिशाह्यश्वनीचनः॥३१॥अर्केष्वेवसुतेष्वेवयद्देष्वकल्पशेष्वच॥ज्ञातेष्वमपवित्रेष्वनी
चादुच्चार्यतेक्षतिः॥इहरिहरुणावरेण्येष्वधाराद्रूपेष्वचस्वरितेरेफः॥विश्वान

नारदी
२३
13

तो नकारे तु शेषा स्वरितान राः ॥४॥ द्वौ वरुणौ च स्वरित उदुत्तमं वं वरुणं ॥ क्षकारोष्मो ह
धारास्तु स्फ्यरेवदो ऽहते ॥५॥ मात्रिकं वा द्विमात्रं वा स्वर्यते यदि साक्षरं । तस्यादितो द्वी
मात्रा वै शेषं तु परतो भवेत् ॥६॥ अदीर्घं दीर्घवत् कुर्यात् द्विस्वरं यस्य युज्यते ॥ कंपोऽस्वरि
ता त्रिगीतं तु स्वकर्षणमेव च ॥७॥ निमेषकाला मात्रा स्याद् द्विद्युत्कालेति चापरे । अक्षर
रा तुल्ययोगा वा मतिः स्याक्षोमशर्मणः ॥८॥ समासे व्यग्रहं कुर्यात् पदं चात्रात्तु संहितं । यतोऽस्त्र
रादिति करणं पदांतं तस्य तं विदुः ॥९॥ सर्वत्र मित्र तु त्रस्य रिविश्राद्धा अद्भिश्शातक्रतोरवग्र
स्याः ॥ आदित्य विप्र जातवेदाश्च सत्पति गोपति हत्र वृत्रहा सत्तुडाश्च ॥१०॥ स्वर्तु वो देवयव २३

ष्वारतिंदेवतातये।चिकितिष्टुक्कुधंचैवनावष्टस्कं तिपंडिताः॥११॥खंड३।विद्वत्तयस्य
तस्नोवैविज्ञेयाइतिमेमतं।अक्षराणांनियोगेनतासांनामानिमेशृणु॥१ह्रस्वादिर्वेश्चाउ
स्वज्ञावश्चातुमारिणाम्चाये।पाकवस्तुनयोर्ह्रस्वादीर्घेह्रस्वापिपीलिका।२।चतस्त्वाणांवि
वृत्तीनामंतरंमात्रिकंनवेत।अर्द्धमात्रिकमन्येषामन्येषामणुमात्रिकं॥३॥आपद्यतेम
कारोरेफोष्मसुप्रत्ययेषुतुस्वारं।यत्नवेष्टुपरसवर्णंम्यिशोश्चोत्तमापत्तिं॥४॥नकारांते
पदेपूर्वेस्वरेचपरतःस्थिते।आकारऽरक्तमित्याहुर्नकारेणानुरज्यते॥५॥नकारांतेप
देपूर्वेध्यंननेश्चयवोद्विष्ठ।अर्द्धमात्रातुपूर्वस्यरज्यतेचाणुमात्रया॥६॥नकारस्वरसंज्ञ

नारदी
२४

14

क्रुष्टश्चतुर्थकोविधीयते।रेफोरंगस्तलोपश्चात्तुस्यारोपिवाक्कचित्॥७॥हृदयादुत्तिष्ठते
रंगःकांऽस्येनसममतिःसमः॥मृदुश्चैवद्विमात्राश्चदधन्वाँइतिदर्शनं॥८॥यथासौराष्ट्रिका
नार्यस्तऽङत्यभिभाषते॥एवंरंगःप्रयोक्तव्योनारदस्यमतंयथा॥एकंखङःघस्वरागङद
बाश्चैवङणनमाःसहोष्मभिः॥चतुर्णांपदजातीनांपदांतादशकीर्तिताः॥१स्वरउच्चस्व
रोनीचस्व[illegible]रःस्वरितएवच॥व्यंजनान्यनुवर्तंतेयत्रतिष्ठतिसस्वरः॥२स्वरप्रधानंत्रै।
स्वर्यमाचार्याःप्रतिजानतेमणिवद्व्यंजनंविद्यात्सूत्रवच्चस्वरंविदुः॥३॥दुर्बलस्यय
थाराष्ट्रंहरतेबलवान्नृपः॥दुर्बलंव्यंजनंतद्वद्धरतेबलवान्स्वरः॥४॥षड्जश्चावस्थविह २४

लं

रांतरं २॥७

तिस्थशाषसारेफएवचांजिह्वामूलमुपध्मावगतिरष्टविधोष्मणः॥ परस्वरप्रत्ययाविहृती
:संहितायांस्वयानवेत्॥ विसर्गस्तित्रमंतव्यस्तालव्योवात्रजायते॥६॥ संध्यक्षरोपधेसंधे
प्रानवुत्तौयवौयदि॥ व्यंजनाख्याविहृतिस्तुस्वराख्याप्रकृतिस्संहिता॥७॥ अंत्यमांतं
विरतेयत्रसंधावोनवतेवयत॥ विहृतिर्यानवेत्तत्रस्वराख्यांतांविनिर्दिशेत्॥८॥ यद्योन
वपसंधानमुकारादिपरंपदं॥ स्वरांतंताहृशंविद्याद्यदन्यद्यक्रमूष्मणः॥९॥ प्रथमा
उत्तमाश्चैवपदांतेषुयदिस्थिताः॥ द्वितीयस्थानमापन्नाःशषसप्रत्ययोयदि॥१०॥ प्र
थमाहृष्मसंयुक्तानद्वितीयानिवदर्शयेत्॥ नचैनान्प्रतिजानीयाद्यथामस्यःक्षुरो

नारदी
२५

15

स्वराइति॥२२खंड॥५छंदोमानेचतुष्टंत्वपादस्थानेत्रिकारणं।अथः स्वच्छंदष्टत्वात्तुपादा
स्वस्वरमानमः॥२३अवर्गेऽः स्वरलक्ष्ंछंदोमानेननिर्दिशेत॥प्रत्ययेनसहारेफंमिमा
तस्वरभक्तिषु॥२४अवर्गेतुष्टयरेफः प्रत्ययस्तुष्टयस्सवेत।विद्याहिन्नसुमकारंतुयदि
भागसंयुतं॥३॥अभागेवह्निसंयुक्तअकारोयदिषी यते॥गुरुर्वर्णः सविज्ञेयः स्व
कंचात्रातुदर्शनं॥४अघमंवं गृहीतंवहस्पतिंष्ठिव्यांच।निर्ऋतिपंचमात्यत्रअक
रानात्रसंशयः॥५अघमहरादौरेफः स्वरभक्तिर्जायतेद्विपदसंधौ॥इत्युवर्ग्योहा २५
नाक्षविदेकपदाक्रमविभक्ता॥६॥स्वरभक्तिर्हिधाहृकारोरेफएवच॥स्वरोदाचांत॥

वि

नोदश्च विहिता स्वरचिंतकैः ॥७॥ शषसेषु स्वरोदायँ ह्कारे व्यंजनोदयां ॥ शषसेषु विहन्तं
तु ह्कारे संहतां विदुः ॥८॥ स्वरभक्तिं प्रयुंजानस्त्रीन् दोषान् परिवर्जयेत् । इकारं वाप्युका
रं च यस्तदोषं तथैव च ॥९॥ संयोगपरं छपरं विसर्जनीयं द्विमात्रिकं चैव । अवसानिकं च ।
न लघुमात्र स्वारं प्लुतं च ॥१०॥ खंड ॥६॥ पथ्यापादः प्रथमो द्वादशमात्रस्तथा तृतीयो
पि ॥ अष्टादशो द्वितीयः समापनः पंचदशमात्रः ॥१॥ पथ्यालक्षणमुक्तं यावन्यासास्व
ता विपुला । अक्षराणां लघु स्वम संयोगपरं यदि ॥२॥ तत्संयोगोत्तरं विद्याद्गुरु दीर्घं
स्वराणि तु । विहन्तियत्रद्दशपतत्स्वारस्थैवाग्रतस्थिता ॥३॥ गुरुः स्वारः स विज्ञेयः शेषस्त्व

नारदी
२६

त्र न विद्यते। अष्टप्रकारं विज्ञेयं पदानां स्वरलक्षणं॥४॥ अंत्योदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनु
दात्तं नीचस्वरितं। मध्योदात्तं स्वरितं द्विरुदात्तमित्येता अष्टौ पदसंज्ञाः॥५॥ अग्निः सो
मः प्रवो वीर्यं हविषा स्वर्वृहस्पतिः। अंतर्मध्यमयो नाम्नुदमनुदनिपाते। आद्यास्वरि
तमुपसर्गैर्हि निर्विभाख्यात इति॥६॥ स्वरितात्पराणि यानि स्युर्ह्रीयाण्यक्षराणि तु। स
र्वाणि प्रचयस्थान्तु पोदात्तं निहन्यते॥७॥ प्रचयो यत्र दृश्येत तत्रादन्यास्वरं तु धः। स्व
रितः केवलो यत्र मृदु तत्र निपातयेत्॥८॥ पंचविधमाचार्यकं नाम सुरवं न्यासः। कर त्र २ २६
णं प्रतिज्ञो नौच्चारणं। अत्रोच्यते श्रेयः खलु वै सप्रतिज्ञानोच्चारणं॥९॥ यस्य कस्य

स्विद्धर्मस्यकरणंनोपलभ्यतेप्रतिज्ञातत्रवोदृष्याकरणंहितदात्मकं॥१०॥तुंबुरुनारद
वसिष्ठविश्वावस्वादयश्चगंधर्वाः॥सामस्तुनिस्वृतंकरणंस्वरस्मोद्भ्यात्तेपिहिनकुर्युः
॥११॥खंडा७॥कौशेयाग्निंमदारश्चेदश्नीयादश्चानटहितं॥जीर्णमाहारःप्रभुक्तःसम्यगुषसि॥
ब्रह्मचिंतयेत्॥१॥आरभिस्तुवतोतीताद्दुषस्तुत्यानमिष्यते॥यावद्दासंतिकीरात्रिर्मध्य
मापर्युपस्थिता॥२॥अश्वपालाशविल्वानामथयामार्गशिरीषयोः॥वाग्यतःप्रातरुत्था
यमक्षयेद्दंतधावनं॥३॥खदिरश्चकदंबश्चकरवीरकरंजयोः॥सर्वेकंटकिनःपुण्याः
ःक्षीरिणश्चयशस्विनः॥४॥तेनास्यकरणंसोस्मांमाधुर्यंचोपजायते॥वर्मोठश्चअ

नारदी
२७
17

कृतेसम्यक्प्राचीनोदङ्जिर्यथा ।५। त्रिफलांल्लवणाख्येनभक्षयेच्छिष्यकःसदा ॥
अग्निमेधाजननीएषास्वरवर्णकरीतथा ॥६॥ कृत्वावावश्यकान्धर्मान्जावरंपस्तुपा
स्यचैपीत्वाक्षमंहुतंचैवस्तुचिर्ष्ट्वाततोवदेत् ।७। मंद्रेणोपक्रमेत्पूर्वैर्मध्वज्ञोस्वयंविधि स्वा० २
॥ सप्तमंत्रानतिक्रम्यययेथेष्टांवाचमुत्सृजेत् ।८। ततोसमीरयेद्वाचंयाप्राणमनुपरोध
येत् । प्राणानामनुपरोधेनवैस्वर्यंचोपजायते । स्वरव्यंजनमाधुर्यंलुप्यतेनात्रसंशयः ।
यः ॥९॥ कृतीर्थादागतंदग्धमपवर्णैश्चलक्षितं ॥ नतस्यपरिमोक्षोस्तिपापाहेरिव । २७
किल्विषात् ॥१०॥ सुतीर्थादागतंजग्धंस्वाम्नातंसुप्रतिष्ठितं । सुस्वरेणसुवक्त्रेण

प्रसुक्तं ब्रह्मराजते ॥ २१ ॥ नकरालो नलंबोष्ठो नच सर्वाङ्गनासिकः । गद्गदो बद्धजि
ह्वश्च प्रयोगान्वक्तुमर्हति ॥ २२ एकचित्तो निरुद्धांगं तस्त्वांतगानविवर्जितः । सन्तुवर्णान्प्र
युंजीत दंतोष्ठं यस्य शोभनं ॥ २३ पंचविद्यां न गृह्णंति चंडास्तब्धाश्च ये नराः । अलसाश्च
रनरोगाश्च येषां च विस्मृतं मनः ॥ २४ ॥ शनैर्विद्याः शनैरर्थानारोहेत्पर्वतं शनैः । श
नैरध्वासु वर्तेत योजनानां परं व्रजेत् ॥ २५ ॥ योजनानां सहस्रं तु शनैर्याति पिपीलि
काः । अगच्छन्वैनतेयोपि पदमेकं न गच्छति ॥ २६ ॥ नहि पापिहिता वाणी प्रयोगान्वक्तु
मर्हति । बधिरस्येव तल्पस्था विदग्धा वामलोचना ॥ २७ ॥ उपांशुश्चरितं चैव यो धीते विन

नारदीय मन्निव॥ अपि रूपमहत्त्वेषु संदेहे वर्त्तते ॥१८॥ पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसंनि
२८ कु धौ। भ्राजते न सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियः ॥१९॥ अंजनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य तु संच
18 यं॥ अवंध्यं दिवसं [illegible]र्याद्दानाध्ययनकर्मसु ॥२०॥ यत्कीटैः पांशुभिः स्फटोर्वल्मीकः क्रि
यते महान्। न तत्र बलसामर्थ्यमुद्यमस्तत्र कारणं ॥२१॥ सद्गुणिता विद्या ज्ञातव्या:
पारिकार्त्तिता॥ आगमिष्यति जिह्वाग्रे स्थलान्निम्नमिवोदकं ॥२२॥ हयानामिव जात्या
नामर्द्धरात्रार्द्धशायिनां। न हि विद्यार्थिनां निद्रा चिरं नेत्रेषु तिष्ठति ॥२३॥ न भोजनविलं २८
बी स्यान्न च नारीनिबंधनः। सुदूरमपि विद्यार्थी व्रजेद्गरुडहंसवत् ॥२४॥ अहे

रिवगणाद्भीतः सौहृद्यान्नरकादिवाराङ्गसीन्यङ्कवस्त्रीन्याः स विद्यामधिगच्छति ॥ २५
न शागाः प्राप्नुवंत्यर्थान्क्लीबा न च मानिनः ॥ न च लोकरवाद्भीता न च शश्वः प्रतीक्षकाः ॥
२६ ॥ यथा खनन्खनित्रेण नरो वारि विंदति । एवं गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥
गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा । अथवा विद्यया विद्या चतुर्थं नोपपद्यते ॥ २७ ॥
शुश्रूषारहिता विद्या यद्यपि मेधागुणैः समुपयाति । वंध्येव यौवनवती न तस्य विद्या फ-
लीभवति ॥ २८ द्यूतं पुस्तकवाद्यं च नाटकेषु च सक्तिका ॥ स्त्रियस्तंद्री च निद्रा च वि-
द्याविघ्नकराणि षट् ॥ २९ ॥ यथा व्याघ्री हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभिर्न च पीडयेत् । भीता पतन

न्नेदान्त्यांतइह्वर्णान्प्रयोजयेत्॥ ३० एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः॥ सम्य
ग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते॥ ३१॥ खंड ८ ग्रंथसंख्या॥ २५०॥ द्वितीयः प्रपाठ
कः समाप्तः॥ ॐ गौतमी शिक्षा॥ अथ त्रयस्त्रिंशद्व्यंजनानि भवंति स्पर्शांतस्थोष्माणश्चे
ति तत्र ककारादयो मकारांताः स्पर्शाः पंचविंशतिश्चत्वारोंतस्थास्ते यरलवाश्चत्वा
रश्चोष्माणस्ते शषसहाश्चेत्यनेकं व्यंजनं यत्रोपर्युपरि संयुक्तं तत्संयोगसंज्ञं भव
त्यस्वरं च स्वर्वमक्षरमथ त्रिविधः संयोगपिंडो भवत्ययसपिंडो दारुपिंडस्तथोर्णा
पिंडश्चेति यमसहितमयसपिंडं दारुपिंडमंतस्थेयुक्तं यमांतस्थवर्ज्जं तूर्णापिंड

मित्यंतस्ययमसंयोगेविशेषोनोपलभ्यतइत्यशरीरंयमंविद्यात्तस्य॥पिङ्नायकः।
खंड २१॥अथानंत्याविंशतिर्भवंति।तेकचटतपाःखछठथफागजडदबाघझढधभा
श्चेत्यथांत्याः पंचतेङञणनमाश्चेत्यथानंत्याश्चत्वारस्तेसयमास्तेकुं खुंगुंघुंइत्यनं
त्यांत्यसंयोगेनंत्यपूर्वैस्त्योत्तरेष्वव्यवधानवर्जिततत्रयमावर्त्तंतेनसंशयइति।खंड
२२॥अथसर्वेषांव्यंजनानांद्वित्वंभवतिद्वादशाक्षरवर्जितेःखछठथफाघझढधभा
रहयोश्चेति।हकारस्यैकेमनन्यंतेयदित्वंभवति रयोर्मध्ये सर्वत्रस्वरात्संयोगादिः॥ क२
क्रामतिरेफहकारवर्जितान्यापरंक्रामति।नक्रमतेपरस्वपधानीयात्स्वारज्जि

नारदी
२०

20

क्षामूलीयानां विसर्जनीयपरं स्वरः सप्रत्यये स्वरः अप्रत्यये । खंड ३ । अथ ब्रह्मदेवताणां तु ।
दाहरणं हो नकारो तस्मान्नेम नमाय यथा प्रियवेन्नेवमवति हो नकारो यत्र मम स्यांति शान्ते ।
देवीरुत्रयामि हो जकारो य ज्ञा यथा उक्तिदाना स्विमज्जेति हो मकारो यम्मित्रं तं ।
मनोस्तु ममब्रवन् हो च कारो यदस्य कब्रपरमा विद्य यथा स्तुनागविमाम्भु ब्राते जातम
धाश्मो हो मकारो यस्तु हिति तिउना नस्मो निस्ममिधा हो यकारो यथो मच्योधमनं ।
उय्यः सहरय्या निवर्तस्येति हो दकारो य रेयहि ह्वेमो ह्यलकोदा रुणि हो लकां । २०
रोस्वगर्ह्लो काद्दृष्टिमुह्निरवदेनिरेवैनं ह्लोके हैं इकारा रहत्रपवतेके स्पोमसेहं ड ।

त्रुड्डितिमेह्ववेन्निंडत्त्रुड्डितित्त्रुड्डितिप्रत्त्रुड्डितींडस्त्मरेर्व्तंतोर३४पपवमादीनि।खंड
४।चकारस्तकाराविंडुमच्छेतितकारथकारोवेत्यादीतिदकारधकारोस्तड्डमितिबक
ररलकाराववब्नस्वस्तुतीयमितियावारफषकारोवेर्षोमोंमद्युमेह्वमेएवहिरितिरहो
विक्रुतमितिहराादर्शतिरशौस्पर्शीतिमपौदयोदेवस्त्रानैद्यौरक्रौनदृंमिरेततन
स्रस्तुडे८ममहैंक्रपदिड्डडेडोर३पूपवमादीति।खंडपयानिचान्यानियथाक्रुर्गा
सर्पसामह्वर्मरोचनात्तीवह्निष्ठसेयमेत्रेव्यायमेह्वियमेत्रेसेमोयमेत्रुद्यत्रोकोन।
रौंवयोहो३इतंवो३दोजस्मामहतौषहोवोयलावेहिंर्तवस्तेप्र्वःमात्रनासिकस्तु

ल्पस्थानकरणपरेक्रमप्रतिषेधः क्रमप्रतिषेधः खंडा ॥ ६ ॥ अथत्र्यक्षराणामुदाहरणा॥
मक्षरमितिकक्ष्याल्पस्त्वं संवनवायच्छिदमिवचब्धात्स्वामिद्धि दर्दृधास्त्रैं शोकेशेशा॥ ८२
वोविंश्वौ ३ हाईब्रह्मेति ह्रस्मा विश्रुरिति प्रपणाः व श्रिरिति शाशानाः स्वप्रकरः स्वमृता॥
य इति समनाः सार्वकामिके ननकोः सेवीर्क्कां मानेऽर्ञीम हिं २ ३ ४ ५ एवमादीनि खंडा॥
७॥ आम्न्रेममराद्दीर्घ्वरग ब्राः पादमध्ये दध्याः पादोपान्त्ये ननतागौश्च्रंगेतेत मोस्रैरे
णौ रिक्षिपौ सतौ ३ षड्जु टरसाः खङ्कुं डडगाः क्रुञ्चं बबजाः पञ्चं जजराद्दराव स्फाणसो २२
म्नौ दुः सेभुडेश्रुविंयौविनौतौ ३ ४ ५ एवमादीनि षंड ८ ॥ प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

आकुर्व्यातं कुर्वद्यारं कुर्वाम्नकर्वंडङ्खाः॥ आह्वं पथ्यं तथ्याञ्जज्ञाः॥ गार्गेर्हौवाञ्जौ
तो॥२३४॥ ईविधेयं जं तस्मृमे जं ते ह्रज्यं जयाहृह्रोड ह्व्या स्तुञ्जं बन्धयाः सक्षड ह इति न नघास्क
काञ्चकर्द्वष्येसाम्येकौ दैवानां॥ परमैवियोग्मो॥२३५॥ पनेकेस्पे देवाः पेरमैवियोशमो
॥२३६॥ पनेवमादीनि व्यञ्जनानामेतदुदाहरणं यथोक्तं यथोक्तं॥ खंड ४॥ अथ वद्भ्वरा
णामुदाहरणानि॥ सयमायमात्या॥ सयमा॥ स्तावद्य थां स्मि शिति ह्वो ग कारो यमनकारो॥
यह्न इति ह्वो ज कारो यमञकारो स्तुन ज्मित इति ह्वो ज कारो यममकारो विद्मा हि त्वे
ति ह्वो द कारो यममकारो समं तेद्ध यममकारो स्वैरमैधंकेणवां मोह्वीः॥ पितोई

नारदी
२२

22

यज्ञातइतिंबनयममाकारांउेंमृइाताानितिंददयमनकाराःसगिह्येतिंडहयममक
रराःपाभ्मेतिंपपयममकाराविलंवमेोपमेतिततयमनकाराइत्वेमेप्रेत्रोमत्तेह्युतमो
येइयाह्णेपवमादीनि।खंडः॥२॥अथयमवर्जितानांयथोक्तज्ञ्वेतिडडनयाःका
र्मेवाड्गीतिरघघमांयह्वीडाविंइयञ्जिरइतिततमथांश्वंइमाज्रस्वंतरेतिपपमवां
ह्रारायणोगगंध्वयोःशार्म्भूषेहोरईओवीपताइंकुन्त्वमितिततसनाःपङ्किरितिडड
कताःक्षिरस्तुमितिपपमनाःप्राझुषिरितिडडकमाःकाणुरथंतरेरज्जेयोमेज्ञ्यै
मेनःस्तुदक्तियोपवमादीनि।खंड३॥अथेवाऽस्वर्गरोहंतीतिरहहयांस्वयाह्युतइ।

२२

तिबबवराः॥संम्राज्ञीश्वश्वामितिज्ञाज्ञारवाः॥मस्याश्नेतिततसयाः॥श्रोतकस्नेननदरां॥इ-
रयेमेह्नैस्तुतमिर्ज्ञीयमौवौ।अयज्ञाघटतइतिजञवयाः॥कग्व्याइतिगगवयाः॥वर्गा
त्यइतिननतयाः॥स्तुनिकृत्सीतिककतसाः॥रथंतरेरेज्ञाज्ञयोः॥प्रोत्सुवदर्शयितो॥इत्वाज्झ-
वमादीनि॥खंडः॥४॥अथ पंचाक्षराणामुदाहरणं॥यथाऽक्ष्णोतिगौराश्वस्त्राहइतिसम-
तरयाः॥संस्तुत्येतिडडकषणाः॥स्नात्क्ष्मिस्वतन्त्रेतिननतसवाः॥विश्वस्त्याइतिपपसनय-
ः॥डडकषवाः॥पयस्येमैस्तुंस्त्वांहीश्चैतवापास्येऽइतिरघघणयाः॥ज्ञास्त्रां॥हैरइतिग-
गधववयाः॥स्वर्णाङ्कश्चोत्याविति ञ्ञजञवयाः॥क्वैजमिक्षयैस्त्वतामहइतिगगाटस-
ग

ध्या ८

गोतम
२२
23

वांस्तार्त्यसामनीतिरक्कक षष्ठ्यांस्तार्त्यमिहो ३ऊ३हस्ते ३ वांपई मा ६ ए एवमादीनि खंड ५॥
अथ सप्तमान्ययामब्रुध्या इति दध्यमनयां ३ बुघ्न्यः स्वितिपपयमनयां सापीराज्ञ्या
इति ऊ ज यमस्त्यांमह्या इति द्द्यमणयां स्तुधेग वयमनया पेतिंवोंअस्यां नो ॥
धेहिनोंमिहू२३ध्यमो ओ वा मत्या इति ककयप्त्यम रकारां इयमद्दिस्तुमत॥
य इति सप्तयमनकारां आंधारवपिबामेतिगगधयममकारां ह द्रोविश्वस्ये
तिरदध्यमनकारां कावेरजजयममकारा इत्यौबौवा ३ धियस्निर्ज्ये ३ दाश्ईति से २२
रोश्या ए एवमादिनि खंड ६॥ अथ षड्स्वराणामुदाहरणमैगेचक्यादाविति हो॥

ककारौयममकारवंकारयकाराइतिसत्रकात्स्न्यीइतिरततसनयोरेस्माध्यग
र्भेवाहमितिरगगधयममकाराः॥खंड७॥अथसन्नाञ्जरमेकमुदाहृतंञातेशाखे
हिन्नहिन्नहुंस्रुंहुंस्रुंहुंडःस्वावितिइंडकषकषवागेतमेनोकंनसन्नान्नरात्परःसं।
योगेनवत्यैषामहस्ववर्मात्मानानावत्रिविवित्तचिता॥संयोगश्वेखलानामसामवेद
निबंधनाञ्जामवेदनिबंधनात॥खंड८॥द्वितीयःप्रपाठकःसमाप्तः॥ ॥इतिगोतमशि
क्षासमाप्ता॥ब॥ॐलोमशानांप्रवक्ष्यामिगार्ग्याचार्येणाविंतितं॥सान्निध्यनांयथे
रुक्तंवाचार्यवचनंयथा॥रुक्तंवंदीर्घतथाहृस्वमतिगीतंतुसामगाः॥ङ्कोमुर्ध्देदंगव

गौतमी
२४

25

क्रुष्टैः संपातोत्थानसंज्ञवत् ॥२ केन कंपा विलः कंपः संयोगो येन कंपते । किंवा कंप इति ।
प्रोक्तो येनासौ कंप उच्यते ॥३ पूर्वांगेण हतं पूर्वं परांगेण तु धारितं । व्यंजनेन हि धा भिन्नः
स्वरो नीतस्तु कंपते ॥४ दीर्घकंपे ध्वनौ मात्रा त्वतीये परिकीर्तिता । द्वितीये अर्द्धमात्रा
तु प्रयोगो घंटलालवत् ॥ परांगस्तु हि विज्ञेयः स्वरपरो व्यंजनः परः । पारावतः सर्व
भिन्नो विहितो स्वरचिंतकैः ॥५॥ तस्य मात्रा तु ह्रस्वे अणुमात्रा तु मर्द्धनि । नाम्नाये व
णुनामा मात्रा रंगस्य परिकीर्तिता ७ ॥ रंगे चैव समुत्पन्ने नृत्यमेस्मर्द्धमक्षरं ॥ ह्रस्वं दीर्घं प्र २४
युंजीत तानां नामिकयस्तु च्यते ।

[illegible] ॥ द्विमात्रो मात्रिको वापि ॥८॥ मात्रिकं वा द्विमात्रं
वा नासिमूलसमाश्रितः ॥ अंते प्रयुज्यते रंगः पंचमैः सार्धनासिकः ॥९॥ खंड २ ॥ कक
राई ः स्त्वां तिष्ठति द्विशितो ॥ जिह्वाग्रेण तु आस्वाद्ये क्विकि क्विडाकार पवर्ग ॥२॥ करेणु
ऊ विलीचेव हरिणी हारिते ति च ॥ तथा ह्र ऊ सपदगुणाम पंचैता स्वरसंक्रयः ॥ २ करे
णुः रिह्यो र्विद्यात् कर्षिंणीं त्वहकारयो ॥ हरिणी रिशयो र्विद्यात् हारितां त्वशाकार
यो ॥ तथा रेफषकारेषु हूँ सपदा परिकीर्तिता ॥ यान्तु रेफषकारीस्या त्काकिनीतां
विनिर्द्दिशेत ॥ ४ रहास्यां तु परं नित्यं कामयंति विचक्षणाः ॥ रहौ तु यत्र दृश्येते तेन क्रम

स्तुतयोर्भवेत॥परयोर्यदिह्रकारस्तुह्रश्यतेमध्यतःक्वचित्।द्विर्भवेत्तत्रजानीयात्तत्प्रं
स्वांस्तस्यैतिदर्शनं॥६रवंडस्नैतस्वरभित्पूर्वांगेनपरांगेकदाचन॥नव्यंजनेनमात्राय
ःकथंयोगोविधीयते॥स्वरस्यैवतुपूर्वार्द्धैव्यंजनार्द्धैपश्चिमे।तयोरर्द्धार्द्धसंयो
गेस्वारंकुर्याद्विचक्षणः॥रअंतोदात्तंमध्योदात्तंविरतःसंज्ञायेपदेअंतोदात्तंविज्ञा
नीयाद्युदात्तःप्रत्ययोयदि॥रअंतोदात्तंनीचस्वरितंविरतःसंज्ञायेपदे॥अंतोदात्तंवि
जानीयाद्दत्तुदात्तःप्रत्ययोयदि॥४॥अवसेपःप्रगाणंचरचौटस्याप्तुपद्ग्रहः।यमल
स्वरितंचैवदोषाःपंचाधिकेस्मृताः॥५॥वर्णविंशतिरेकस्यपांद्विर्नावदृश्यते॥प्र २५

थमं त्वास्तृतीयाश्च यलवाः शषसैः सह ॥ ६ ॥ अनुस्वारे विवृत्यां च विरामे चाक्षरद्वये ॥
द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रौकारवकारयोः ॥ ७ ॥ रवडश्च बह्वूनामप्युकाराणामेकं करणमि
ष्यते ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतेष्वेव नानात्वं करणं न वेत्त ॥ ४ ॥ ह्रस्व बह्वूनामप्युकाराणां मध्ये दीर्घं निवेद्य
दि ॥ आद्यावंते च करणं मध्यमः स्पृश्यगे वतु ॥ ६ ॥ बहूनामप्युकाराणामंते दीर्घं निवेद्यदि ॥ आ
द्यादंते च करणं मध्यमः स्पृश्यगाश्रितः ॥ ३ ॥ आदौ ह्रस्वकरणं यत्र पश्चाद्दुवर्णमेव च ॥ आदिम
ध्यांतः स विज्ञेयो वायोश्चयो निदर्शनं ॥ ४ ॥ आदौ सकृत्करणं यत्र पश्चाद्दुवर्णमेव च ॥ आ
द्यावंतः स विज्ञेयो वायोश्च को निदर्शनं ॥ ५ ॥ असंयुक्तः सर्ववर्णस्याद्युक्तस्तु परतो

यदि उकारेणतु संयुज्येत्करणान्यासमस्तथा न वेत ॥६॥ एवं ज्ञनान्यन्तु वर्णानियान्तु वर्णा॰
त्याहितानि च । विद्याद्धिककरणामेतेषामथो ओकारउकारयोः ॥७॥ उद्भुष्ठस्वरावनंतरोयत्रसं
योगसंयुतौ । तत्रसत्कल्करणाः स्यात्द्विककरणामतोन्यथा ॥८॥ उद्भुष्ठोवार्णोयदिस्यात्ता
मसंयोगपरावपि । द्विरोष्ठतामेतैः ऊर्ध्वादोजिष्ठंतुतद्दर्शनं ॥९॥ खंड ॥४॥ अथ स्वरां
तात्सूर्वपदात्परः षणकारमापद्यते । तत्रपदबहिरेतेसामस्तुसंधिवस्त्वाहारंस ॥१
नमोयुरूनादसंज्ञोल [illegible] ह्वैवानुनासिको । संयोगोसविसर्गौ च नादावेतौ प्रकीर्ति
तौ ॥२ विहृत्तौ व विरामे च सवर्णप्रत्ययेपरे । अत्र नासिकास्तु विज्ञेयाः शेषानादाः प्र

कीर्तितां॥३॥मात्रिकानासिकाज्ञेयाद्विमात्रानादसंज्ञका॥सविसर्गास्तुनादास्तु:मा
त्रस्वारास्तुसर्वशः॥४॥अनुनासिकास्तुयेवर्णाघोषास्तुप्रत्ययादयः॥नादंतत्रवि
जानीयादन्तदहेतिनिदर्शनं॥५नासिकेस्वपिवर्णेष्वयोयत्रसजतेस्वरः॥तंतमेवोप
जीवंतिनासादोषाःस्ववर्जयेत॥६॥अणुमेकमंगुष्ठेत्तप्रदेशान्यांतथैववा॥द्वित
येतुकर्त्तव्येप्राणातैवंप्रयुज्यते॥७॥द्वेआविंतरेंगुष्ठस्यप्रदेशिन्यांतुषट्स्मृता॥अर्द्ध
मात्रातृतीयस्यप्राणातैवंप्रयुज्यते॥८॥हकारंपंचमैर्युक्तमंतस्थैर्वापिसंयुतं॥अ
रसंतंविजानीयाकंठ्यमाङ्गरसंयुतं॥९॥हकारंरेफसंयुक्तंकदाचिद्दलसंयु

तं॥उच्चारणीयं कंठ्यस्थमेवमीषंति पंडिताः॥१०॥हकारो यत्र पूर्वस्थोऽन्तस्थाद्योन

लोमशी २७ वेत्परः। पदकाले विज्ञेयः संहितायां न सोरसः॥११॥खंडपव्यंजनशिरस्मि निष्ठो

रेफोरिवर्णितां याति।[illegible]सर्वत्र न कार्यः॥१२॥षसहकारेषु कार्यः॥१३॥यस्तरं॥१४॥षसं

चैव यत्र तिष्ठति संयुतं। ऊर्ध्वर्गस्तत्र विज्ञेयेत व्यंजनं तु विनिर्दिशेत्॥१५॥अक्षरं यत्र दृ

श्येत व्यंजनं विरते पदे। सर्वांगं तद्विजानीयात्तस्मिंस्तत्परांगवत्॥१६॥रेफस्य वक्र

वर्णस्य स्वरस्तत्केस्तथैव च॥अवर्णात्स्वयोगः स्याद्द्वित्वं व्यंजनस्य तु॥१७॥मध्यमा २७

ऽश्रुतिमासाद्य द्विविधं दर्शयेत्स्वरं॥अथ स्वेनिशिवत्कुर्यात्तत्वस्तजज्ञानमृष्टीगो

27

।।पसङ्कज्ञीवाप्राणतःस्यादसङ्कञ्जीवमुच्यते।आयाहिप्राणतंनीचंपरित्राणाचतु
र्थयो:।।६।।आकारांतंयङ्गूष्मांतंघोषंचपरतस्थितं।सङ्घोषवतिलोपस्तुविदागाधं
तुदर्शनिं।।७।।खंडदअस्त्रुतस्थैवरंगेच्चगतिलोपेतथैवच।।पकारोकारलोयेचविभ
हर्तिर्थंजनोदया।।२।।अस्तुप्रत्ययांतवर्णोबदलपरा:पवित्रवर्जीडढणोस्तुसंहन्ना
ज्ञियास्तेहरीतवर्जी।।२ [illegible] नीयेविरतायमतुच्चवैतुर्थेनंप्रवर्तते।दीत्रामधोगमेविद्य
दुपरिष्टाच्चुआयतां।।३।।तुलाप्रहस्त्ययसावैवझिबावारातथामृदी।नित्यायततःप्रयो
कव्यानिर्दिशांतिविचक्षणाः४प्राणापानानिगारेचस्वासेदरूषमेतथा।प्रथमस्व

लोमश्री
२८
४ ब
28

रित्तुकर्त्तव्याः क्विक्विडाकार एव च ॥ ५ प्राणमात्रिच्युतेस्याणां प्रथमं दक्षिणं नवेतामध्येन
तुग्रहणं स्यात्प्राणस्यतत्त्वयाथवा ॥ ६ दक्षिणो निःसृतः प्राण अपानस्त्वन्यथा नवेतास
वांपीत्वा अपानस्यतुं तुरीयमतं यथा ॥ ७ पादस्सर्वयेडकाराः पदस्सर्वास्तथैव च ॥ डङ
तिचेति विज्ञेयो डह्रैणकारे स्मृतं विधिः ॥ ८ मध्यमानयथा दक्षिनवनीतं प्रजायते ॥ तद्व
द्विष्ममनस्तान्यां पृथग्भुक्तौ वमावयेत् ॥ ९ ॥ अघमहराहृत्पंते तेषु वोदयवर्तिषु दी
र्घोत्तुस्वारं ज्ञानीयात्संयोगेक्षस्वप एव च ॥ १० मात्राद्विमात्रोत्तुस्वारो द्विमात्रान्नमात्रए २८
व च ॥ मात्रिकादपि संयोगे मात्रिकस्य द्विरूपवत् ॥ ११ ॥ असंयोगादनुस्वाराल्लघूना

स्तुपयास्यतिसंयोगान्तुपरंनित्यऽमऽःन्यायोविनिवर्त्तते॥१२॥संयोगःपरतोयत्रअनुस्वार
स्तुपूर्वेशः॥कस्वंतंतुविज्ञेनीयान्नऽःह्वेइतिनिदर्शनं॥१३॥अनुस्वारस्योपरिष्टात्संद्र
तोयदिदृश्यते।सदीर्घइतिविज्ञेयउन्नयऽःस्मणांवृत्वनः॥१४॥खंड॥उयवौतुरेफसंयुक्तै
रेफआद्योनवेद्यदि।सर्वांगंतद्विजानीयान्सर्यसूर्वैनिदर्शनं॥१५यवौतुरेफसंयुक्तौ
विरतेवनवेद्यदि।परांगंतद्विजानीयान्नरोदर्यैतिलक्षणं॥१६॥असंनान्त्वमहानान्त्वया
नुधानावयोत्रयाः।नपतेनकारपूर्वोनिर्दिशोतिविचक्षणाः॥उदकारोयत्रदृश्येत
वर्गांतेःसंयुतःक्वचित॥ङकादयस्तुविज्ञेयाःदृश्यगुक्तौचनावयेत॥१७॥रेफपूर्वोन्ह

लौमक्षी
२९

कारस्तु रेफात्परमथापि वा ॥ अनुस्वारात्परो यत्र हकारः क्रमति त्रिषु ॥ पञ्चनुस्वारपरा
ःशाषसा न क्रामंति कदाचन ॥ तत्र क्रामंति शाषसाश्चं तस्थैः परतो यदि ॥ ह्रस्वर्यरश्मिप्रती
काशाकणिका यत्र दृश्यते ॥ अणोस्तु तत्प्रमाणःस्यात्तन्मात्रा तु चतुरणावी ॥ ७ ह्रस्वय
स्यमणुं विद्यात्कंवे विद्याद्विराणवं ॥ त्रिराणवं तु जिह्वाग्रैर्निःसृतं मात्रिकं नवेत् ॥ ८ एक
मात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ॥ त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यंजनं चार्द्धमात्रिकं ॥ ९
॥ चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रां वायसोब्रवीत् ॥ शिखी त्रिमात्रो विज्ञेय एष मात्रा परिग्र २९
हः ॥ २० ॥ विश्वस्यतो दस्य काकपदं सर्वमचतुर्थेन वर्ज्जितपतानि वर्ज्जते ॥ यथा दस्त्र

29

तिगंङ्घस्त्रिंङ्मच्छश्रतपमात्वास्त्रगोत्वागत्यंसंतीतिचरहस्ये॥बर्हिष्पादीनामपरि
स्वारोव्यंजनलोपोव्यंजनलोपः॥२४॥यथाबालस्यसर्पस्यतिष्ठासोपहतस्यच॥प
वम्त्रभाषयोक्रथोहकारंपरिवर्जित॥यथाध्वनुषाप्रतेनक्षिप्तेश्शरेत्वनर्घणः॥स्वा
स्त्रानंप्रतिपद्येततद्वद्धस्वगतःस्वरः॥श्नन्यग्देपिशाश्वस्कगर्जीतेनवद्दश्यते॥एवं
यकारावक्रव्याधियग्निर्ज्मीनिदर्शनं॥ब॥ ॥शुभंसवतु॥ ॥ब॥ ॥ब॥ ॥ब॥

वेद शिक्षा

शिक्षानारदीगौतमीलोमशीथैनपत्र३·बाह्वनां

।।श्रीमद्याज्ञिकदेवकलविभागेपत्र ३०।।